

OPPONENSI VÉLEMÉNY

Engler Ágnes

A családpedagógia új kihívása: Paradigmaváltás a családi életre nevelés koncepciójában

című akadémiai doktori értekezéséről

Minden társadalom központi értéke a család. Noha formájában, szerkezetében számtalan változás történt, az emberek gondolkodásmódjában - függetlenül a társadalmak konszolidált vagy válságos időszakaszaitól - mindig is alapsejt maradt. A házastársi kapcsolatok ugyan törékenyebbé váltak, mégis bármely nemzetközi felmérés azt mutatja, hogy a mai fiatalok mély vágyaiban meghatározó helyet foglal el egy férfi és egy nő közös gyermek(ek) vállalásához vezető tartós érzelmi kapcsolata.

A családra irányuló kutatói figyelem több tudomány érdeklődését is felkeltette. Mivel egyetlen tudomány sem privilegizálhatta a család kutatását, a vizsgálatok mindig egy adott tudományos rendszer sajátosságaihoz illeszkedő problémafelvetésekre válaszolnak. Az eredmények érvényességének körét a tudományos nézőpont jelöli ki (erre a szaktudomány elnevezése utal, pl. családorvostan, -szociológia, -történet, -pszichológia, -pszichiátria, -politika stb.), a kutatási eredmények értelmezéséhez pedig az alkalmazott kulcsfogalmakban megfogalmazott világos tartalmak járulnak hozzá.

Ebbe a gondolatmenetbe illeszthetők a családpedagógia illetékességi körébe tartozó tudományos kérdésselvetések is. Engler Ágnes vizsgálatának tárgya a családi életre nevelés koncepciójának paradigmaváltása, melyet a családpedagógia új kihívásaként azonosít. Opponensi véleményem a tudományos értekezésekre vonatkozó kritériumokra tekintettel alakítottam ki.

Értelmezési keret és kulcsfogalmak

Mindenekelőtt azt szeretném leszögezni, hogy az előttem fekvő dolgozat rendkívül adat- és információgazdag. Ha döntéshozóként a családdal foglalkozó tudományágak témaköreiről, kutatási eredményeiről, a családdal kapcsolatba hozható mozgalmakról, szervezetekről, konferenciákról kívánnék tájékozódni egy cselekvési terv kialakításához, akkor ezt a dolgozatban ismertetett nemzetközi és hazai szakirodalmi források lehetővé tennék. Egy akadémiai doktori értekezés opponenseként azonban más szempontokat kell figyelembe vennem. Véleményem a tudományos munkák értékeléséhez elengedhetetlen értelmezési keret és az e keretben használt kulcsfogalmak egységes értelmezéséhez szükséges tartalmak meglétének függvényében alakítottam ki.

A 221 oldalas (irodalomjegyzékkel és mellékletekkel együtt 281 o.) dolgozat záró mondatai a következők: „A családi életre nevelés új paradigmájának az aktuális problémák felismerésére és megoldási stratégiáira kell épülnie. A felkészítő funkcióban elsődlegesen

érdekelte családpolitikának pedig olyan elméleti keretet és gyakorlati eszköztárat szükséges kidolgoznia, amely a fiataloknak valós perspektívát nyújt az eredményes magánéleti és szakmai életpálya befutásához.” (8/221.¹)

Engler Ágnes a fentieket összegzésnek szánja, azonban a dolgozat címét újra és újra elolvasva sokkal inkább a bevezető sorokban látnám a helyét. A leírtak ugyanis egy tudományos kutatómunka kezdetét megalapozó gondolatok, melyek az aktuális problémák feltárására és az ezekre építhető stratégiákra utalnak. Ezen kutatás eredményei a családi életre nevelés szükségességét alátámasztó érvek, érvrendszerek kidolgozásához is vezethetnek, melyek a családpolitikáért felelős döntéshozók figyelmébe ajánlhatók. A tudomány és a politika azonban más paradigma szerint működik. A tudományos kutatások (sokszor egymásnak ellentmondó) eredményei választási lehetőségeket kínálnak, azonban az azok közötti döntés a politika felelőssége. (Más pályán mozog a kétféle gondolkodásmód is, a találkozási pontokat a tudomány kínálta alternatívák közötti választás ténye realizálja.) Nincs ez másként a családpolitika esetében sem. Ezért a szerző dolgozatának utolsó mondata még egy következő kutatás célkitűzéseként sem értelmezhető. Ugyanis a politika nem kompetens sem elméleti keretek megalkotásában, sem a gyakorlati eszköztár kidolgozásában, és főleg nem a felkészítő funkcióban (ez utóbbi a családi életre nevelést jelentené?). Azonnal hozzáteszem, hogy amennyiben a családpolitikára úgy tekintünk, mint a politikatudomány egyik szakágára, akkor a tudományos gondolkodásmód szabályai szerint már értelmezhetővé válik egy elméleti keret és egy eszköztár kialakítása is. Jelen esetben azonban a szerző a családpedagógia (neveléstudomány) és nem a családpolitika (politikatudomány) keretein belül kíván foglalkozni a családi életre nevelés kérdéskörével. Ezért az opponensi vélemény is a szerző által megjelölt tudományos kerethez és a dolgozat címében megfogalmazott témamegjelöléshez kapcsolódik.

Ha a család fogalmában megjelenő tartalmakat elemeznénk, akkor a családra gyakorolt történelmi, társadalmi változások lenyomatait fedezhetnénk fel. Hol a funkcióban, hol a létszámban, hol a szerkezetben, hol az összetételben, hol a családi szerepekben, hol a kapcsolatrendszerek kiterjedtségében (és sok más egyéb másban) történő átalakulások szűkítették-tágították-alakították-változtatták a család fogalmának tartalmát. A kulturális jelenségekhez, így a család intézményéhez vagy a demográfiai ritmusokhoz kapcsolható tények társadalmi problémaként is értelmezhetők, változásuk hosszú távon, akár századokban is mérhető. Engler Ágnes a rendkívül sokrétű és szerteágazó kutatásokat involváló utakat magában hordozó lehetőségek közül a családi életre nevelés paradigmaváltásában jelölte meg tudományos vizsgálata tárgyát. A témaválasztás kiváló, hiszen a családpedagógiai keretbe helyezett tudományos probléma analízise a neveléstudomány kompetenciakörén is túlmutató konzekvenciákat is eredményezhet. Mindez megvitathatóvá, értékelhetővé azonban akkor válik, ha a szerző kutatási modellje ismert, ha a kutatáshoz felhasznált szakirodalmak, az empirikus vizsgálatok dokumentációi és eredményei kutatási modelljének belső logikája szerint rendeződnek és épülnek egymásra. Ez az értelmezési keret biztosítja a témával kapcsolatos tudományos kérdésfeltevések-válaszkeresések és az azokhoz kapcsolódó vizsgálati eredmények érvényességi körét is.

Engler Ágnes dolgozata azonban nem rögzíti, hogy a családi életre nevelés paradigmaváltását milyen időszakra teszi (melyik század, évtized), mely országok tartoznak a látókörébe (nemzetközi kitekintés és/vagy magyarországi fejlemények), kutatómunkáját a családi életre nevelés mely aspektusainak függvényében végzi, a más szaktudományok által

¹ Az első szám a fejezetet, a második az oldalszámot jelöli.

(demográfia, szociológia, pszichológia, szociálpszichológia stb.) feltárt problémák ismeretében milyen pedagógiai, a neveléstudományok kompetenciájába tartozó kérdéseket tesz fel, melyekre a szaktudomány sajátosságaihoz igazodó válaszokat keres. Az értelmezési keret kijelölésének és ebből adódóan a belső logikának a hiánya az opponens véleményformálását is megnehezíti. Mindezt az alábbiakban részletesen kifejtem.

A szerző alapkoncepciójának tekinti, hogy a magánéleti és társadalmi szerepekre, részvételre felkészítő nevelési folyamat az utóbbi évszázadban javarészt kikerült a családi életből (2/13.). Az alfejezetekben azonban sokkal inkább a kutatás háttéréhez tartozó adatokat, információkat olvashatunk, mintsem a szerző által a címben megjelölt témát rendszerbe összefogó tartalmakat. Célszerű lett volna az egyes szaktudományokban feltárt problémák közül (szereptartalmak, párválasztás, konfliktuskezelések, problémamegoldások stb.) azokat beemelni egy a szerző által kialakított koncepcionális keretbe, melyekre pedagógiai válaszok adhatók. A szerző maga állapítja meg, hogy a családi életre nevelés mint önálló terület tudományos megalapozást és diszciplináris kereteket igényel (2/20.). Ennek kidolgozása viszont egyértelműen kutatói kompetencia. Ennek hiányában a családpedagógia fókuszába helyezett családi életre nevelés alfejezeteiben (2/13-41.) sem tapintható ki az a logikai szál, melyre az egymást követő tartalmakat a szerző felfűzi. Ezért az opponens számára nem körvonalazható, hogy a szerző mit tekint régi elméleti-módszertani nézetrendszernek, amihez képest a megújuló vagy új tartalmak megjelenése más gondolkodásmódot, azaz paradigmaváltást igényel. Értelmezési keret hiányában az sem megítélhető, hogy a szerző a paradigmaváltást általános érvényűnek tekinti-e vagy sajátos különbségeket hordozónak (pl. földrészek között, Európán belül vagy éppen Magyarországon esetében). Ezekben a kérdésekben - ha a válaszkeresést pedagógiai szempontok indokolják – az adekvát szakirodalmak kutatási koncepció szerinti elrendezése adhatna támpontokat. A családi életre nevelés hazai, helyenként túl részletező ismertetése, a szervezeti keretek, a civil kezdeményezések, a stratégiák, a szakképzettség és az andragógiai koncepció kialakulása közötti csapongások nem Engler Ágnes holisztikus szemléletét tanúsítják (a szerző témája kifejtésében ugyanis holisztikus megközelítést ígér, 2/13.), sokkal inkább a dolgozat gondolatmenetét meghatározó logikai modell hiányát mutatják (2/29-40.). Ennek következtében pedig a szerző saját empirikus vizsgálataihoz - meglátásunk szerint - lényeges előzményként kapcsolható kutatási eredmény (a családi támogatás szerepe a felsőfokú tanulmányokban, 40.) súlytalanná válik, elveszik a többi információ között. A fejezet összegzésében sem olvashatunk arról, hogy az alfejezetek milyen konkrét tartalmakkal járulnak hozzá a családi életre nevelés új paradigmájának feltérképezéséhez.

A család erőforráskénti taglalásában is megfigyelhetők mindazok a hiányosságok, melyeket az előző fejezet kapcsán már jeleztem (3/42-62.). Ebben az esetben sem az alfejezetek témaköreiben felvázolt tartalmaknak a családi erőforrásokhoz való hozzájárulása vonható kétségbe (ezek felsorolása egy egyetemi jegyzet esetében indokolt), hanem az, hogy Engler Ágnes nem koncepciózusan rendezte a rendelkezésére álló szakirodalmat, és ezért nem is található koherens válasz arra, hogy a családpedagógián belül a kutatása tárgyát képező családi életre nevelés vonatkozásában mely elméletek és kutatások milyen konkrét tartalmaira kíván támaszkodni saját kérdései-válaszai kialakításakor.

Hasonló problémát látok a népesedési tendenciákat taglaló fejezetben is (4/62-90.). A pedagógiai kérdésfeltevés és válaszkeresés aktualitása nem vitatható (4/62.), mert a demográfiai adatsorok a családi életre nevelés vonatkozásában valóban új szempontok figyelembevételét és az azoknak megfelelő tartalmak kialakítását indokolják. Ezek többek

között a (sokféle előzményt magában hordozó) kései gyerekvállalás következtében fellépő generációs problémákhoz kapcsolódnak (mint pl. a dédszülői generáció eltűnése, vagy a {fiatal nagyszülőkorú} anya és {az ő szüleit tekintve a dédszülőkorú} nagyszülő alkotta családi konstelláció), melyek valós pedagógiai-nevelési kérdéseket vetnek fel, és a neveléstudomány, azon belül a családpedagógia kompetenciakörébe tartozó válaszok kialakítását sürgetik. Az alfejezetek azonban nem ehhez a gondolatsorhoz kapcsolódnak, hanem önálló életet élnek. A külföldi szakirodalmak a nagyszülők rendelkezésre állását mutatják be, melyek nehezen kapcsolhatók a mai Magyarország generációs problémáihoz. Ugyanakkor aláhúzzuk, hogy a közelmúlt demográfiai tendenciáira adott pedagógiai válaszkereséseket a családi életre nevelés új paradigmájában releváns tartalomnak tekintjük. A pedagógiai problémamegfogalmazáshoz minden statisztikai adat rendelkezésre áll (az anyák életkora az első gyermek születésekor, a nagyszülő életkora az anya születésekor, esetleg a dédszülő életkora a nagyszülő születésekor). Egy ilyen generációs térkép vezethet a családpedagógiában is releváns kérdésfeltevésekhez, támpontokat adhat a családi életre nevelés dinamikájában hangsúlyos szerepet betöltő tényezők feltérképezéséhez, és így a tudományos válaszok kialakításához járulhat hozzá. Értelmezési keret hiányában azonban a dolgozatban ismertetett nemzetközi-hazai adatok keverednek, és a véleményezőben felmerül a kérdés, hogy Engler Ágnes vajon a családi életre nevelés új, magyarországi paradigmájának a tudományos kialakításán dolgozik, vagy a nemzetközi és hazai szakirodalmak alapján a családdal kapcsolatos kutatási eredményeket ismerteti különböző tudományterületekről (4/67.). Háttérinformációként a párkapcsolatok stabilitását-instabilitását alátámasztó statisztikai adatok is figyelemre méltóak a családi életre nevelés tartalmának kialakításakor (4/73-74.), azonban részletezésük indokolatlannak tűnik.

Az értelmezési keret hiányából adódó problémákhoz szorosan kapcsolódik a kulcsfogalmak tartalmának kidolgozatlansága. A dolgozat címe a családi életre nevelés koncepciójában történt paradigmaváltást a családpedagógia új kihívásaként azonosítja. Ennek megalapozottságára valóban tudományos értekezés keretében adható válasz. A megvitatáshoz, értékeléshez azonban a címben szereplő kulcsfogalmak tartalmának az ismerete szükséges. A szerző nem fejt ki dolgozatában, hogy

- a családpedagógia kompetenciájába tartozó kérdéskörök tudományos vizsgálatai között megtalálható-e a családi életre nevelés, és ha igen, akkor miként értelmezhető a kihívás,
- milyen modellben szervezi és rendezi a családi életre nevelés koncepciójához kapcsolódó gondolatait, azaz a családi életre nevelés koncepciója milyen paradigmát követ,
- ehhez képest milyen új tartalmak indokolják a korábbi koncepció átszervezését és átrendeződését, azaz a paradigmaváltást,
- ezek alapján milyen konkrét tartalommal tölti meg a családi életre nevelést: milyen területek tartoznak hozzá (családon belüli-kívüli), milyen formák keretében (direkt-indirekt, intézményes-civil társaságok vagy más), milyen pedagógiai válaszlehetőségeket kínálnak a más szaktudományok által feltárt jelenségek és problémák (pl. családi szerepek, kapcsolati modellek, értékösszeütközések, konfliktuskezelések és problémamegoldások stb.), és végül ezen tartalmi gazdagságból mire irányul kutatói figyelme, azaz mely kérdés tanulmányozása képezi kutatásának konkrét tárgyát.

A kulcsfogalmakhoz kapcsolódó tartalmak kidolgozásának hiánya az empirikus kutatásokat ismertető fejezetek érdemi értékelését is befolyásolja.

Empirikus kutatások

A dolgozat 5., 6. és 7. fejezete körvonalazza a szerző tényleges témáját (5,6,7/90-204.). Valóban hiánypótlóak azok a kutatások, melyek a magánélet és a szakmai karrier összeegyeztetését a családi életre gyakorolt hatások függvényében vizsgálják. Ugyanis ebben a kontextusban a kutatónak azzal az alapproblémával kell megküzdenie, hogy a magánülethez és a szakmai pályafutáshoz kapcsolódó, a két szférában megkérdőjelezhetetlen értékek a családi élet mindennapjait átszőve egymásnak feszülnek. Az értékösszeütközések a konfliktusok kialakulásának melegágyai, a családi élet szinte valamennyi szegmensét különböző mértékben befolyásolják, ismételt előfordulásuk pedig súlyos következményekkel terhelt. A családra irányuló vizsgálatok területén ezért hiánypótlóak lennének az értékcollíziók feloldásához vezető utak kutatási eredményekre alapozott bemutatásai. Ez a megközelítés a családpedagógia területén a családi életre nevelés gyakorlatához is eredményes hozzájárulást jelentene. A kollíziók feloldását lehetővé tevő tudományos gondolkodásmód szerencsére nem előzmény nélküli. A családpedagógia területén végzendő kutatások is mintaként tekinthetnek az alkotmányos értékek összeegyeztetését megalapozó gondolkodásmódra és a kollíziót felülíró gyakorlatra (pl. szabadság és igazságosság, szabadság és egyenlőség, szólásszabadság és emberi méltóság stb. ütközésekor). Családpedagógiai keretben is jól értelmezhetőek a szociálpszichológiai kutatásokból ismert fölérendelt célok vagy a szociológia által már feltárt univerzális és speciális viselkedésmódok, melyek feltehetőleg hozzájárulhatnak a magán- és a szakmai élet értékeinek családon belüli összeegyeztetéséhez, mint ahogy a családi kapcsolatrendszerek működését mozgató, az értékek közötti választásokat tükröző kizáró sémák („vagy-vagy”) helyett-mellett alkalmazott kiegészítő séma („és-és”) térnyerésének gyakorlata is.

Az ismertett kutatások alapján már rekonstruálható, hogy Engler Ágnes milyen kérdésekre keres választ. Ha a dolgozat itt indulna, akkor tárgya a következőképpen összegezhető: a szerző a családi életre nevelés egyik szegmensére koncentrálna (magánélet és/vagy szakmai életpálya szövevényes összekapcsolódása értelmiségi pályára készülőknél, 5/90-91.), ezért célcsoportjai a nappali és levelező tagozatos egyetemi hallgatók, kutatási eredményeinek érvényessége pedig az intézményes családi életre nevelés e szegmensére vonatkozik.

Ez a keret azonban egyrészt nem kompatibilis a dolgozat címében jelzett tartalommal, másrészt az egyes fejezetekben ismertett kutatási adatok sem a fentiek függvényében rendeződnek koherens tartalommal. A szerző abból indul ki nagyon helyesen, hogy a családi életre nevelés fogalmi és tartalmi megközelítése szerteágazó (5/90.). Ahogy azonban korábban már utaltam rá, ezekből a szerteágazó megközelítések közül Engel Ágnes nem alkotja meg saját fogalmi és tartalmi keretét.

Az egyetemi hallgatók családi és a szakmai életre felkészülését vizsgáló kutatásban a hallgatói szocializáció, az inter- és intragenerációs kapcsolati hálók sajátosságainak feltárása (5/93-97.) kiváló lehetőséget teremt a privát és a társadalmi szféra összeegyeztetéséről vallott elképzelések feltérképezésére. Ez alapot jelenthetne a téma célirányos kutatásához, azonban ebben az esetben is hiányzik a világos gondolatmenet. A fejezet alfejezeteivel együtt sem koncipiálja, hogy a szerző a „magánéleti és a szakmai tervek szövevényes összekapcsolódásából” (5/91.) mely területekre fordít kiemelt figyelmet. Ezért a nemzetközi és

hazai szakirodalmak ismertetése is szerteágazó, melyben a téma vonatkozásában mellékvágányoknak tekinthető szakirodalmak és példák is helyet kapnak (5/98.).

A 6. (109-145) és a 7. (146-204) fejezetben ismertetett kutatások adatrendszere többszemponútú elemzésekre is alkalmas. Színvonalas kutatási eredmények létrejöttét szalasztotta el a szerző akkor, amikor többségében nem saját szempontrendszere függvényében (privát vs szakmai karrier) csoportosította és vonatkoztatta egymásra a rendelkezésére álló adatokat. Amikor megtette, akkor a klaszterelemzések és a logisztikus regressziós analízis mindkét kutatásában (de különösen a levelező tagozaton tanulók esetében) vagy új összefüggéseket tárt fel, vagy korábbi sejtéseket igazolt. Ezek kvalitatív módszerekkel történő további vizsgálata alapján lehetne azután feltérképezni a magánélet és a szakmai karrier összeegyeztetésében szerepet játszó tényezőket, a sikeres és sikertelen stratégiákat, majd modellezni azokat. {Azonnal hozzáteszem, hogy több évtizedet magában foglaló oktatási tapasztalataimmal is (nappali, pedagógia levelező tagozatos és doktorhallgatók köre) megerősíthetem Engler Ágnes azon kutatási eredményét, hogy a (sokszor 100 km-en felüli) utazásokat is vállaló családos hallgatóim tanulmányi teljesítménye, fegyelmezettsége, problémaérzékenysége összehasonlíthatatlanul jobb volt, mint sokkal kevesebb kötelezettséget hordozó társaiké.} A két kutatásban részt vevő célcsoportok többszemponútú vizsgálata nem csak hiánypótló lehetne, hanem egymás tükörképeként számos további összefüggés feltárását is lehetővé tenné. Ezért sajnálatos, hogy a szerző főleg az adatok leíró elemzését végzi el, ami a kutatási zárójelentések műfaja és nem a tudományos értekezésé.

A dolgozat összegzésnek szánt fejezete (8/205-221.) nem a dolgozat címéhez igazodik és nem tudományos következtetéseket tartalmaz. A szerző az összegyűjtött anyagot, az egyes fejezetekben leírtakat értelmezési keret hiányában nem tudja szintetizálni, magasabb absztrakciós szintre emelni. Ezért vagy a korábban leírtakat ismétli (pl. a kutatások alapadatai, 8/212.), vagy normatív kívánalmakat fogalmaz meg (pl. 8/206.,213.), melyekhez újabb vagy visszatérő szakirodalmi annotációkat kapcsol, vagy egy részproblémát más kutatások alapján kialakított modellbe helyez át (8/206-207.).

Egyéb észrevételek

a) A kutatási hipotézisek megfogalmazása is magán viseli a koncepció pontos megfogalmazásának hiányát. Így több feltételezés azért tekinthető feleslegesnek, mert már korábbi kutatások választ adtak rájuk vagy nem kapcsolódnak a dolgozatban megjelölt tárgyhöz. Kivételt képez ezalól a H5-ös (6/112.) és részben a H3-as (7/150.) hipotézis.

b) A táblázatok szerkesztésekor alapvető szabály, hogy ellenőrizhetőek legyenek a benne foglalt adatok. Ezt az N megadása biztosítja, mert annak alapján a táblázat százalékos adataiból az egyes cellák „telítettsége” azonnal kiszámolható. A dolgozatban viszont a szerző több esetben nem ad korrekt eligazítást. Vagy egyáltalán nem ismerjük az N értékét (pl. 23. táblázat, 128.), vagy félrevezető a címben jelzett N értéke (pl. 18-19. táblázat, 123-124., 21. táblázat, 125.). Ez különösen a vízszintes százalékos alátámasztott értékek esetében zavaró (pl. 24. táblázat 129., 28. táblázat 138., 32. táblázat 152.), ugyanis ezen táblázatok minden sorában más N alapján számolható ki a százalékos arányok mögötti létszám. Az egyetlen helyesen szerkesztett táblázat a 25., amely a 132. oldalon található. Nehezen magyarázható azonban a 30. táblázat két különböző N értéke (151.). A 20-21. ábra pontosabbá válhatott volna, ha az indexértékek nem csak a szövegben, hanem az ábrán is helyet kaptak volna.

c) A kérdőíves kutatás nyitott kérdéseire adott válaszok és a fókuszcsoportos interjúrészesletek idézésekor elegánsabb lett volna a feldolgozáskor használt azonosító adatok megadása is (nem, életkor, tagozat). Ez az oktatókkal készült interjúrészesletekre is vonatkozik, akiknek a véleményformálásában nem elhanyagolható szerepet játszik a felsőoktatásban eltöltött idő és a családi állapot is.

d) A dolgozat beadása előtt indokolt lett volna a gépelési, fejezetszámozási és mondat szerkesztési hibák javítása is.

Az opponensi vélemény összefoglalása

1. A benyújtott akadémiai doktori értekezés nem a címben megfogalmazott tudományos probléma kifejtését tartalmazza.

2. Az értelmezési keret és a fogalmi egyértelműsítés hiánya nem teszi lehetővé a dolgozat tudományos szempontok szerinti értékelését.

3. Koherens logikai rendszer hiányában a hivatkozott szakirodalmak kapcsolódási relevanciája is problematikus.

Mindezekre tekintettel az értekezés nyilvános vitára bocsátását nem javaslom.

Pécs, 2022. október 18.

Meleg Csilla
az MTA doktora